

Валерій Солдатенко

**АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ОСВОЄННЯ ДОСВІДУ УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 РР.**

Тривала участь у дослідженні проблем історії революційної доби в Україні, періодичні звертання до оцінки стану їх розробки в наукових публікаціях дають змогу запропонувати низку міркувань, узагальнень і висновків щодо процесу історіографічного освоєння одного з найважливіших, переломних етапів вітчизняної історії, сфокусувати увагу на пропозиціях, першочергова реалізація яких прогностично обіцяє наукові результати.

Завоювання Україною незалежності, процеси наступних років створили неможливу до того, надзвичайно сприятливу ідейно-політичну ситуацію для дослідження історії національно-демократичної революції, привели до помітних наукових надбань. Однак поряд з природною актуалізацією означеної тематики дія кон'юнктурних

підходів у цій сфері виявилася особливо сильною, призвела до істотних деформацій, негативних нашарувань і навіть викривлень, спотворень історичної ретроспективи. Наростання критичних атак на феномен революції як засіб суспільного розвитку, на наріжні засади концепції національної революції і державності, стратегічним осереддям яких були курс на народоправство (соціалізм), уособлений у демократичній республіці, і реалізація принципу федералістських стосунків у оновленій Росії вилились у науково необґрунтовані оцінки, узагальнення, висновки, породили відрив штучно створених умоглядних схем від конкретно-історичної основи, ігнорування фактів і документів. Подолати нездорові підходи нині, на жаль, не вдалося.

Більше того, є підстави (серед них на чільному місці – очевидна відсутність чіткої суспільної стратегії) для передбачень, що цей процес затягуватиметься й не так швидко, як того хотілося б, увільниться від негативних впливів непередбачуваної кон'юнктури.

Далеко не кращим чином новітній історіографічний процес позначився на формуванні фахових якостей молоді (почасти й не такої вже молоді) генерації сучасних дослідників. Безапеляційне засудження і позірне відкидання набутих радянської історіографії як потенційного чинника сучасного історіографічного процесу, а також некритичне залучення, засвоєння надбань зарубіжної диспори літератури, як практично істинних, об'єктивних, виявилось типовим, дуже полегшеним шляхом до входження у наукове середовище, закріплення у ньому значної кількості недостатньо освічених, зрілих, підготовлених кадрів. Для вироблення їх світоглядних позицій, справжніх наукових критеріїв діяльності очевидним негативом обернулося ствердження домінуючих на сьогодні концепцій не шляхом відвертих інтелектуальних змагань, творчих дискусій, широких обговорень, а здебільшого через накидання, насадження поглядів, що уявлялися потрібними для нинішнього ідейно-політичного життя. Позначилася й ейфорія, невміння (почасти – й небажання) реалістично оцінювати суспільні та наукові набути.

Незважаючи на рішуче засудження марксистського класового підходу до історичного минулого, войовнича позиція чималої кількості дослідників-дилетантів за слабого освоєння ними наукової

методології дуже часто приводить на ті ж таки класові позиції як банальних заангажованих захисників певних корпоративно-станових інтересів (звісно, на історичних ристалищах). За таких обставин, природно, годі й сподіватися на прорив до істини.

На заваді прогресу у вивченні подій 1917 – 1920 рр. стоїть штучно створений у свідомості розрив між соціальною і національною революціями, нерозуміння взаємозв'язку, механізму співдії між ними. Тому практично занедбаною в останні десятиліття-півтора виявилася проблематика соціальної революції (тут описуються хіба що епізоди ворожого ставлення соціалістичних рухів, у першу чергу більшовицько-радянського, до національно-визвольних прагнень української нації). А без її розробки просто не збагнути сутності того, що відбувалося в українському національно-демократичному таборі. Комплексне вивчення періоду 1917 – 1920 рр. як складної взаємодетермінованої системи революцій (з усіма їх своєрідностями, суперечностями, альтернативними розрахунками й стратегіями) – нагальна потреба, яка диктується однаковою мірою як життєвою, так і науковою логікою, прагненням збагнути реальну дійсність.

Дедалі очевиднішими стають вади практики проведення досліджень революційних подій у регіонах України, так би мовити, “на паралелях” – у Наддніпрянській Україні й на західноукраїнських теренах, особливо після створення ЗУНР і ухвалення Акта Злуки 22 січня 1919 р. Регіоналістський підхід, місцевий патріотизм не лише не сприяють відтворенню цілісної, повної картини загальноукраїнського процесу, а продукують нічим не виправдані своєрідні неприродні змагання на історичному ґрунті, протиставлення досягнень. Особливо це характерно для дослідників із західних теренів, котрі в своїх працях прагнуть довести переваги практики розв'язання актуальних проблем революційної доби саме в цьому регіоні, переоцінюють внесок у загальну справу його провідних діячів. Найнаочніше це виявляється в публікаціях про Українську Галицьку Армію.

Усе ще триває пошук власної системи координат для загальної концепції історії національно-демократичної революції. Незважаючи на те, що апріорі більшість фахівців визнають за пріоритетну точку відліку український інтерес, на практиці застосовують здебільшого невідповідні національній природі, чужі схеми: проросійські й ан-

тиросійські, пропольські й антипольські, пронимецькі й антинімецькі, проантантівські й антиантантівські тощо. Ті ж, де відправним моментом був би український інтерес, все ще доводять своє право на доцільність.

Однак лише обравши відправним власний, національний чинник і послідовно дотримуючись вимог конкретно-історичного підходу, можна врешті збагнути, що за різних обставин саме українська ідея, українська справа були провідною зорею, яка вказувала шлях, надихала на дії М. Грушевського і М. Міхновського, В. Винниченка і П. Скоропадського, С. Петлюру і Є. Петрушевича ... Це зовсім не значить, що всіх їх варто зрівняти в оцінках історичної значимості чи вивести поза будь-яке критичне поле. Однак, мабуть, варто припинити протиставляти їх один-одному, розводячи на різні полюси. Що ж до взаємостосунків, то слід прагнути неупередженості, уваженості, аргументованості, по змозі, виключаючи суб'єктивізм, особисті симпатії й антипатії, т. ін.

Звісно, позитивний ефект має дати застосування подібних критеріїв не лише щодо згаданих політичних діячів, а й значно ширшого, по можливості, якнайширшого кола учасників національно-демократичної революції. На сьогодні у вітчизняній історіографії оформилася парадоксальна ситуація, коли, здається, в Українській революції не було жодного помітного функціонера, якого б не спробували здискредитувати, звинуватити у багатьох гріхах як дійсних, так і, часто, вигаданих. Кінцевий ефект не просто непривабливий, він неповноцінний і з морально-психологічної точки зору несе в собі негативний етично-виховний заряд.

Дуже важливим елементом досліджень, від якого залежить поглиблене, сутнісне формування наріжних параметрів сучасної концепції історії Української революції, залишається проблема співвідношення між процесами, які належать власне до революційних, і тих, які становлять зміст уже дещо іншого явища – громадянської війни. Незважаючи на природну тісну взаємопов'язаність, взаємодоповнюваність обох феноменів, тут заховані й такі відмінності, які допомагають краще зрозуміти цілий комплекс питань, без яких епоха 1917 – 1920 рр. не може розраховувати на адекватну історичну реконструкцію і задовільне тлумачення, переконливу оцінку.

Так, чітке розмежування між революцією як історично зумовленим глибокими причинами масштабним рухом мас за досягнення життєво важливої мети для народу, нації, країни і громадянською війною, військовою боротьбою за владу без широкого усвідомлення цілей, наявності обґрунтованої стратегічної програми, як гадається, здатне долучити додаткові аргументи для визначення моменту, коли, власне, революційність вичерпує свої потенції і переходить, трансформується у нову якість.

Тобто можна вести мову про нові підходи у кристалізації завершальної грані Української революції. Сьогоднішній різнобій у цьому аспекті (початок 1918 р., весна 1919 р., кінець 1919 р., кінець 1920 р., осінь 1921 р., 1922, 1923 і навіть 1924 рр.), серед іншого, зумовлений і нехтуванням згаданого критерію. Не вдаючись тут у деталізацію, слід зауважити – він дає серйозні підстави для того, щоб вважати заключною віхою національно-демократичної революції кінець 1919 р. А далі домінуючими були сутнісно інші процеси – війна, повстанство, об'єднаний рух за утворення СРСР, уконституювання останнього тощо.

Публікації сучасних авторів небездоганні і ще з одного погляду, а саме – ставлення до зовнішніх щодо Української революції факторів, які, за незначним винятком, кваліфікувались як несприятливі, негативні, ворожі.

З однієї праці до іншої переходить стереотип (як і кожний стереотип – вкрай спрощений): головним зовнішньополітичним ворогом Української революції, української державності, українства була РСФРР, імперські амбіції і заміри її комуністичного керівництва, посібником (агентом) яких була КП(б)У як обласна організація РКП(б). Відповідно, непримиренною мала бути і лінія керівництва Української революції. Що ж до інших зовнішніх сил, сусідів, то ставлення до них було диференційованим і зазвичай, менш категорично-ворожим, аніж до росіян, їх радянського (совітського) керівництва.

Схоже, що ця тенденція з особливим ентузіазмом впроваджується у новітні публікації, маючи виправданням антиросійські емоції, що накопичувалися десятиліттями і вибухнули в момент досягнення Україною державної незалежності, подальшого небезхмарного

розвитку українсько-російських відносин, які часом доходили до загрозливо-конфліктної межі.

Тут, здається, можна бути і об'єктивнішими, коли в логічних конструкціях за точку відліку щодо оточуючих спільнот знову брати український інтерес, а супротивників і ворогів ділити (ранжувати) не за домінуючими кон'юнктурними настроями, а за тими реальними діями, які відбивалися на розвитку визвольних, державотворчих процесів в Україні.

Звичайно, зведення подібної методологічної позиції майже до математичної формули, застосування як жорсткого кліше теж наврод чи виправдано. Очевидно, такі мірки цілком доречні як висхідний пункт логічних вибудов. Однак у подальших висновках-конструкціях варто гнучко враховувати й інші фактори (наприклад, ідеї спільного коріння, історичної ролі слов'янської єдності, релігійної, мовно-культурної близькості і т. ін.).

Привертає увагу також нерівномірність інтересу і, відповідно, ступінь вивченості двох етапів революційного процесу – за доби Центральної Ради і за доби Директорії. Це впадає в око і під час поділу загальної кількості публікацій: тих, що присвячені дослідженню другого періоду незрівнянно менше, ніж тих, що розкривають перший період революції. Те саме стосується певною мірою і структурних співвідношень у комплексних працях, виступах, що відтворюють досвід революції в цілому на різних ювілейних заходах.

І якщо в політичних акціях таку “асиметрію” можна ще зрозуміти, навіть у чомусь виправдати, то побудова за подібною схемою публікацій, покликаних висвітлити цілісний процес Української революції, національного державотворення в 1917 – 1920 рр., свідчить, передусім, про те, наскільки слабо опановується саме друга фаза боротьби – кінець 1918 – 1920 рр.

Досвід останніх півтора десятка років з повною силою засвідчив, наскільки важливі для історика не лише наукова, а й моральна позиції. Особливо високі вимоги до моральних якостей дослідника висуває вивчення переламних етапів суспільного розвитку, коли надзвичайної ваги набувають особистісні орієнтації в проблемах добра і зла, гуманізму й нелюдяності, честі й негідності, справедливості й паразитизму, істинності й нечесності. В моменти збудження, виру-

вання пристрастей, коли людина нерідко потрапляє в екзистенціальну ситуацію і неодмінно має робити життєвий вибір (часто усвідомлюючи неможливість змінити, навіть вплинути на невідвладні процеси, принципового значення набуває, з якими мірками підходити до оцінки вчинків, індивідуумів, різних їх груп, глибинної мотивації, зумовленості кроків, поведінки.

Навіяна новітньою кон'юнктурою зневага до діячів, організацій, які в критичні моменти віддавали пріоритет загальнолюдським, національним інтересам і цінностям над особистими, жертвували індивідуальними вигодами заради суспільного прогресу, ставили завдання досягнення загального добробуту вище за власний, що пронизує чимало праць про революційні події, засвідчує: справді науковому розумінню минулого, його виваженям, ґрунтовним оцінкам це лише заважає, веде в бік від істинного, повноцінного знання.

Як з'ясувалося, поважне ставлення до історичних діячів, які зробили перші, найтрудніші, найскладніші й найвідповідальніші кроки до відродження нації, у всіх сферах життя після довгих століть залежного, бездержавного існування, не прищеплюється самопливом, вимагає суспільної турботи.

Слід зауважити – виховання моральних якостей важливе не лише для молодих науковців, а й, як нагальний урок, витікає з поведінки тих, хто працює над історичними дослідженнями уже тривалий час, однак, не маючи твердих принципів, ідейних переконань, з полегкістю змінює підходи з кожним новим кон'юнктурним політичним поворотом. Наука від цього лише програє, дискредитується.

* * *

З вищезазначеного витікають і ті нагальні, принципові завдання, на яких бажано й доцільно сконцентрувати дослідницьку діяльність істориків. З найістотнішого можна спеціально виділити наступні моменти.

Необхідно продовжити вивчення процесу історіографічного освоєння досвіду революційної доби 1917 – 1920 рр., надати цій роботі належної масштабності, комплексності, самодостатності, а результати втілити у серйозній монографії (монографіях), серії спеціальних збірників статей, присвячених окремим аспектам, зрізам, проблемам дуже складного, суперечливого періоду.

Принципово важливо на справді науковому, теоретичному рівні, без будь-яких упереджень, ідеологічних розрахунків, кон'юктурних впливів розв'язати питання про роль революцій у суспільному прогресі, у тому числі про роль національно-визвольних революцій у долі української нації.

Реалізація цього завдання може створити надійну методологічну, теоретичну передумову для спрямування зусиль фахівців у конструктивне пошуково-дослідницьке русло, концентрації уваги на визначальних напрямках, найвартісніших моментах історико-революційного досвіду.

Для правильного, всебічного і ґрунтовного розуміння революційної епохи, зумовленості процесів і подій, закономірностей і їх розвитку, об'єктивної оцінки досягнутих неоднозначних результатів слід подолати очевидний крен останніх років у бік вивчення лише історії національно-демократичної революції, штучно абстрагуючи останню від соціальної боротьби, що з лютого 1917 р. мала загальноросійський характер, взаємоперепліталася в тому числі з іншими рухами, тими, що виникли на національних окраїнах, то зливаючись із ними, то рухаючись паралельними курсами, а то приходячи у суперечності, різновекторність, антагоністичну непримиренність. Тому, зважаючи на наявний прогрес у дослідженні національно-визвольної революції в Україні, яким значною мірою вже компенсовано колишній нігілізм до цього феномена, сьогодні можна і потрібно зробити спробу відтворення історичного процесу 1917 – 1920 рр. у всій його повноті, багатоплановості і різнобарвності. Звісно, така комплексна всеохоплююча праця не може бути простим, механічним зведенням до купи того, що колись було зроблено у вивченні Лютневої і Жовтневої революцій, і того, що маємо на даний момент у осягненні Української революції. Априорі важливо прагнути якісно нового результату, у процесі досягнення якого обидва головні складники мають “переплавитися”, допомагаючи зрозуміти складну детермінованість тих суспільних проявів, збагнути які за інших обставин нерідко дуже важко, часом практично неможливо. Головне ж, що на цьому шляху можна сподіватися на відтворення значно адекватнішої картини всього періоду 1917 – 1920 рр., аніж це було раніше.

Предметом спеціальної турботи українських істориків має стати координація дослідницьких зусиль з фахівцями інших регіонів, інших національних утворень, що виникли на пострадянському просторі. Було б зовсім не виправдано чекати, що закріплення не лише в українській, а й у світовій історіографії уявлень про події в Україні як про національно-демократичну революцію слід чекати від зарубіжних фахівців. Однак їх реакція неодмінно буде позитивною, якщо відповідні праці дослідників України будуть достатньо переконливими, високоякісними, повноцінно науковими. Можливо тоді й представники інших національних регіонів, орієнтуючись на український приклад, підуть їх шляхом і, в разі наявності достатніх підстав, зможуть вийти на новий рівень кваліфікації революційних подій у відповідних регіонах. Тоді взагалі загальноросійська картина процесів 1917 – 1920 рр. може набрати значно іншого вигляду, ніж вона уявляється сьогодні.

Природно, при цьому має виявитися граничний науковий і, водночас, взаємний національний такт, повага до всіх аргументів, а не бажання реалізувати старі образи, інші емоції, покласти їх в основу досліджень.

Надзвичайної ваги набуває об'єктивне, правдиве з'ясування питання про роль соціалістичної ідеї у революційному процесі 1917 – 1920 рр. в Україні. Переведення дискусій з політичної у суто науково-теоретичну площину дозволить не лише “пробитися” до глибинних підвалин тих воістину тектонічних зсувів, які відбулися в суспільній свідомості, захоплювали настрої мас, збуджували неймовірну енергію, піднімали на вчинки епохальних масштабів. Тільки так, вочевидь, можна буде пізнати й те, чому практично увесь цвіт нації, демократичної інтелігенції тією чи іншою мірою пов'язував у буремний час свою долю з боротьбою за реалізацію цієї ідеї, яка ототожнювалася з торжеством соціальної і національної справедливості, справжнього гуманізму.

На першочергову увагу заслуговує продовження предметного дослідження концепцій революцій, що сталися в 1917 – 1920 рр. Є, зокрема, всі підстави вважати вкрай необхідним продовження і поглиблення вивчення концепції (платформи) Української революції. В новітніх публікаціях явно абсолютизуються одні її елементи

(національні, державотворчі) за нічим не виправданої неуваги, а то й нехтування іншими (передусім, соціально-визвольними), що відразу ж створює хибну систему координат, у якій досліджуються конкретні події, явища, процеси.

Складається враження, що сучасні дослідники все ще серйозно побоюються заново розібратися у таких висхідних моментах концепції Української революції як безкласовість і безбуржуазність (за новітньою термінологією – нестратифікованість, неструктурованість) української нації, а без цього важко, неможливо зрозуміти сутність багатьох документів, що визначали поведінку політичних сил.

Серед кардинальних проблем, що чекають на розв'язання, – співвідношення Української революції і тогочасної ліберальної політики, суперечностей, що виникли між платформами Центральної Ради, Директорії і курсом більшовиків, радянської влади. Іншими словами, це місце і роль в концепції реформ (поступовості) і радикалізму (максималізму).

Якісно нового рівня висновків і узагальнень можна досягти, вивчаючи в комплексі, а не поокремо, різні за сутністю і формами державні утворення, що виникали і функціонували в Україні 1917–1920 рр. Такий підхід може виявити додаткові аргументи для обґрунтування причин успіху, перемоги одних з них і невдач, поразок інших. Нагальна потреба демократичного суспільства – визначитись у своєму генному зв'язку з попередніми формами державності, для чого важливо дати чітку науково-політичну кваліфікацію утворенням, що існували в Україні в 1917–1920 рр. І якщо сьогодні можна говорити про більш-менш задовільне дослідження у розробці означених аспектів щодо доби Центральної Ради, УНР кінця 1917 – початку 1918 рр., гетьманської Української Держави, то практично лише позначився прогрес щодо з'ясування політичного курсу Директорії. Йдеться про обґрунтування планів розбудови Республіки трудового народу на основі трудових рад із Трудовим Конгресом на чолі, про намагання прищепити на національний ґрунт альтернативний варіант загального виборчого права за західноєвропейськими (парламентськими) зразками, всупереч народоправним (соціалістичним) тенденціям.

На серйозний, можливо, у чомусь навіть на прискіпливий аналіз давно чекає механізм формування і функціонування отаманщини як специфічної національно-революційної моделі масового руху, унікального тимчасового воєнно-адміністративного устрою, управління суспільними процесами. У цьому зв'язку слід увільнити від неприродних нашарувань, надмірної героїзації, міфологізації феномен отаманщини як стихійний вияв протестно-бунтарських настроїв, у якому поєдналося інстинктивне прагнення до справедливості з відсутністю скільки-небудь надійного теоретичного оформлення перспектив, мети відчайдушної боротьби.

Достатньо логічною, вмотивованою і перспективною може виявитися і постановка питання у дещо іншій площині – про співвідношення між революцією як дійсно широким, справді масовим, глибоким рухом за досягнення прогресивних суспільних ідеалів і отаманщиною як уособленням збройної боротьби (вона може теж набувати досить значних масштабів) за досягнення вузькокорпоративних, або навіть корисливих особистих інтересів з неясними, незрозумілими або ж свідомо прихованими, замаскованими завданнями.

З історії добре відомо, що нерідко продовження військової боротьби пояснювалося не стільки надією на перемогу, з наступною реалізацією первісних програмних задумів, скільки безвихідністю становища, прагненням до самозбереження у єдино можливий спосіб, оскільки альтернативні варіанти виявилися на той час вичерпаними.

У всякому разі, висловлене міркування досить сутнісно кореспондується з тією ситуацією, якою характеризувався розвиток подій в Українській Народній Республіці в 1919 – 1920 рр.

Зовсім не можна вважати вичерпаною проблему співвідношення автономістсько-федералістських і самостійницьких начал, тенденцій, курсів в Українській революції. Тут надзвичайно важливо судити про уподобання, орієнтації і дії тогочасних керівників українського руху не з позицій пізніших етапів суспільного розвитку, а, не полишаючи конкретно-історичного контексту, намагатися зрозуміти мотивацію їх поведінки, яка у більшості була ніяк не спонтанною і необґрунтованою, а мала в основі національний інтерес, була розрахована на суспільний, національний прогрес.

Щодо загалом відомих, проте дуже мало вивчених тенденцій Української революції, то тут на особливу увагу заслуговують процеси, що відбувалися всередині практично кожної з українських партій, з'ясування еволюції різних політичних течій, що досить серйозно позначилися на долі визвольної боротьби. Чималий інтерес становить і проблема стосунків українських і загальноросійських політичних партій, яка раніше висвітлювалася здебільшого тенденційно, однобоко.

Плідними можуть виявитися і нові підходи до “старої”, почасти навіть призабутої проблеми – про багатокорінність КП(б)У, про сучасне “прочитання” під цим кутом зору історії Української Комуністичної партії (боротьбистів), Української Комуністичної партії, всієї історії українського націонал-комунізму.

Є сенс заново підійти до питання про результати революції, її уроки. Після десятиліть безупинної критики лідерів українства в подіях 1917 – 1920 рр. варто провести елементарні (звісно, об'єктивні, правдиві, виврені) підрахунки всіх “плюсів” і “мінусів” того, що принесла буремна доба, зіставити їх, принципово зважити, наскільки б “невигідно” це не видавалося будь-кому. При цьому і оцінка всіх “плюсів” і “мінусів” теж має бути не примітивно-спрощеною, а адекватною масштабності і складності того явища, феномена, який вивчається.

Паралельно зі з'ясуванням позначених аспектів, очевидно, є підстави сподіватися на подолання сумної практики термінологічного різнобою: “національно-визвольна боротьба”, “визвольні змагання”, “державотворчі змагання”, “національно-демократична революція”, “національна революція”, “Українська революція” тощо. Навряд чи варто доводити, що це далеко не рівноцінні категорії, а їх довільне вживання не сприяє досягненню згоди науковців і політиків у таких принципово важливих питаннях, як причини феномена, його сутність, типологія, хронологічні межі, періодизація, роль і місце у вітчизняній та європейській (навіть і світовій) історії.

Як загальний висновок, гадається, є достатні підстави констатувати: зосередження в останні роки уваги дослідників на історії Української революції як безпосередньому об'єкті, попри висловлені вище зауваження, принесло свої позитивні зрушення. Основні

етапи, оцінки багатьох тогочасних подій, явищ, тенденцій на сьогодні набагато ясніші, ніж декілька років тому. Це все зумовлює, з одного боку, - можливість, а з іншого, – нагальну потребу у продовженні, поглибленні, оптимізації досліджень, їх піднесенню на якісно вищий рівень.